

INGLIZ VA O'ZBEK TILI O'SMIRLAR NUTQIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING VARIANTLILIGI VA TRANSFORMATSIYASI

Gulnoza Kadirova

Urganch Innovatsion Universiteti

Lingvistika (ingliz tili) 2-kurs magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19939726>

Annotatsiya. Ushbu tezis o'smirlar nutqidagi frazeologik birliklarning variantliligi va transformatsiya hodisalarini o'rganishga bag'ishlangan. O'zbek tilidagi somatik komponentli frazeologizmlar va ingliz tilidagi frazeologik birliklarning variantlilik hamda transformatsiya shakllari qiyosiy-tavsifiy, komponentli va psixolingvistik tahlil metodlari asosida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, variantlilik, transformatsiya, o'smirlar nutqi, leksik variantlar, grammatik variantlar, psixolingvistika.

Annotation

This thesis is devoted to the study of variability and transformation of phraseological units in adolescent speech. Somatic component phraseological units in Uzbek and in English are studied using comparative-descriptive, componential and psycholinguistic analysis methods.

Keywords: phraseological units, variability, transformation, adolescent speech, lexical variants, grammatical variants, psycholinguistics.

Аннотация

Данная диссертация посвящена изучению вариантности и трансформации фразеологических единиц в речи подростков. Фразеологизмы с соматическим компонентом в узбекском языке и фразеологические единицы в английском языке изучаются с использованием сравнительно-описательного, компонентного и психолингвистического методов анализа.

Ключевые слова: фразеологические единицы, вариантность, трансформация, речь подростков, лексические варианты, грамматические варианты, психолингвистика.

KIRISH.

Frazeologik birliklar tilning eng barqaror va turg'un birliklaridan hisoblanadi. Ularning asosiy xususiyatlaridan biri – tarkibiy va semantik jihatdan turg'unlikdir. Biroq, bu turg'unlik mutlaq emas. Jonli nutqiy faoliyatda, ayniqsa o'smirlar kabi ijodiy va ekspressiv nutq subyektlari tomonidan qo'llanilganda, frazeologizmlar ma'lum darajada o'zgaruvchanlikka (variantlilik) va ijodiy qayta ishlanishga (transformatsiya) uchraydi. Bu jarayon frazeologik birliklarning variantliligi va transformatsiyasida yaqqol namoyon bo'ladi. Psixolingvistik nuqtayi nazardan, bu hodisalar til birliklarining tilda (langue) mavjud bo'lgan abstrakt modellarning nutqda (parole) real qo'llanilishidagi moslashuvchanligini aks ettiradi.

Frazeologik birliklarning variantliligi va transformatsiyasi masalasi tilshunoslikda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Bu hodisalarni o'rganish tilning rivojlanish qonuniyatlarini, nutqiy faoliyatning psixolingvistik mexanizmlarini, shuningdek, o'smirlar nutqining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Frazeologik birliklarning asosiy xususiyatlaridan biri – ularning turg'unligidir. Turg'unlik deganda ibora tarkibining va ma'nosining barqarorligi, uning tayyor holda nutqda qo'llanilishi tushuniladi. Biroq, tilshunoslikda bu turg'unlikning mutlaq emasligi, frazeologizmlarning ma'lum darajada o'zgaruvchanlikka ega ekanligi qayd etilgan.

V.V. Vinogradov, A.V. Kunin, Sh. Rahmatullayev kabi olimlarning tadqiqotlarida frazeologik variantlilik masalasi maxsus o'rganilgan. Ularning fikricha, frazeologik variantlar – bu bir xil frazeologik ma'noni ifodalovchi, lekin tarkibidagi komponentlari yoki grammatik shakllari bilan farqlanuvchi iboralardir.

Frazeologik variantlilik quyidagi turlarga ajratiladi: Leksik variantlilik, Grammatik variantlilik, strukturaviy variantlilik.

Frazeologik transformatsiya – bu frazeologik birlikning ijodiy qayta ishlanishi, uning tarkibi yoki ma'nosining ongli ravishda o'zgartirilishi. Transformatsiya variantlilikdan farq qiladi, chunki variantlilikda ibora o'z asosiy ma'nosini saqlab qoladi, transformatsiyada esa yangi ma'no yoki ekspressiv bo'yoq kasb etadi. Frazeologik transformatsiyaning quyidagi turlari farqlanadi: Strukturaviy transformatsiya, semantik transformatsiya, stilistik transformatsiya.

Psixolingvistik nuqtayi nazardan frazeologik variantlilik va transformatsiya til birliklarining ongda saqlanishi hamda qayta ishlanish mexanizmlari bilan chambarchas bog'liq. Kognitiv yondashuvga ko'ra, frazeologizmlar qat'iy va o'zgarmas shaklda emas, balki kognitiv modellar va prototiplar asosida saqlanadi. Shu sababli o'smirlar mavjud ibora modeliga tayanib, uni yangi leksik yoki grammatik vositalar bilan boyitadi va o'zgartiradi. Bu jarayon "dual-coding" nazariyasi bilan izohlanadi.

Frazeologik lug'atlar ham ko'plab iboralarning variantlari mavjudligini ko'rsatadi. O'smirlar nutqida esa ushbu variantlardan eng ekspressiv va ta'sirchan shakllar tanlab olinadi. Masalan, "ko'ngli g'ash tortdi" iborasi bilan bir qatorda "yuragi g'ash tortdi" varianti ham qo'llanadi, biroq o'smirlar ko'pincha "yurak" komponentini afzal ko'radilar. Buning sababi shundaki, "yurak" o'zbek mentalitetida hissiyotlar markazi sifatida qabul qilinadi va kuchliroq emotsional holatni ifodalaydi.

Grammatik variantlilik – ibora shaklining nisbat, zamon yoki shaxs-son doirasida o'zgarishidir. Bu o'smirlar iborani gapning umumiy ritmiga moslashtirish, ma'lum bir grammatik ma'noni ifodalash imkonini beradi. "Adab(i)ni bermoq" iborasining grammatik variantlari.** "Adab(i)ni bermoq" iborasi "jazolamoq, tarbiya bermoq" ma'nosini ifodalaydi. O'smirlar nutqida bu ibora ko'pincha majhul nisbatda – "adabi berildi" shaklida qo'llaniladi. Bu bilan subyekt yashiriladi va harakatning natijasiga urg'u beriladi. Masalan: "Uning adabi berildi" deyilganda, kim tomonidan jazolangani emas, balki jazoga uchraganligi fakti muhim bo'ladi.

"Ko'z(i) ilindi" iborasining grammatik variantlari "uyquga ketayotganda bir oz uxlab qolmoq" ma'nosida qo'llaniladi. Bu ibora o'rniga ba'zan egalik qo'shimchasiz "ko'z ilindi" shakli qo'llaniladi. Bu iboraning yanada umumiy, vaziyatli xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Egalik qo'shimchasining tushirilishi harakatning ma'lum bir shaxsga bog'liq emasligini, balki umumiy holat ekanligini bildiradi.

Ingliz o'smirlari nutqida ham frazeologik variantlilik keng tarqalgan. Masalan, "*to lose one's cool*" (o'zini yo'qotmoq, vazminlikni yo'qotmoq) iborasi o'rniga ingliz o'smirlari "*to blow one's top*" yoki "*to lose one's chill*" variantlarini qo'llaydilar. "Cool" (vazminlik) o'rniga "chill" so'zining ishlatilishi zamonaviy o'smirlar slangiga xos kognitiv tanlovdir. "Chill" so'zi hozirgi ingliz o'smirlari orasida "cool" so'ziga nisbatan ko'proq qo'llaniladi va zamonaviyroq bo'yoqqa ega. Bunga mos tarzda, o'zbek tilidagi "*burnini ko'tarmoq*" iborasining variantlari ("*dimog'ini ko'tarmoq*", "*dimog'i shishmoq*") bilan ingliz tilidagi "*to turn up one's nose*" iborasining

variantlarini qiyoslash mumkin. Ingliz tilida ham bu iboraning "*to look down one's nose at someone*", "*to put on airs*" kabi variantlari mavjud.

Strukturaviy transformatsiya – o‘smirning ongli ravishda ibora modelini buzishi, uning tarkibiga yangi komponentlar qo‘shishi yoki mavjudlarini o‘zgartirishi. Bu jarayon, ayniqsa, o‘smirlarning zamonaviy hayotga, texnologiyalarga bo‘lgan qiziqishi bilan bog‘liq. "*Miyasi aynidi*" iborasi lug‘atda "*miyasi aynimoq – gangib qolmoq, es-hushi yo‘qolmoq*" ma‘nosida berilgan. O‘smirlar bu iborani zamonaviy texnika bilan bog‘lab transformatsiya qiladilar: - "*Miyasi qotib qoldi*" – kompyuter kabi ishlaymay qolish, biror narsani tushunolmay qolish ma‘nosida. - "*Miyasi ishlab ketdi*" – kutilmagan g‘oya kelishi, biror muammoning yechimini topish ma‘nosida.

"*Og‘zi ochilib qolmoq*" iborasi lug‘atda "*hayron qolmoq*" ma‘nosini bildiradi, ammo o‘smirlar nutqida u "*og‘zi ochilib, tili osilib qolmoq*" tarzida kengayib, hayratni yanada jonli ifodalaydi. Ingliz tilida "*to hit the books*" iborasi asosida "*to hit the gym*" yoki "*to hit the DM*" kabi yangi shakllar paydo bo‘lib, "*to hit*" fe‘lining ma‘nosi kengayganini ko‘rsatadi.

Semantik transformatsiya esa ibora ma‘nosining o‘zgarishi bilan bog‘liq. Masalan, "*yuragi shuv etib ketdi*" iborasi nafaqat qo‘rquv, balki ijobiy hayratni ham ifodalay boshlagan. Xuddi shuningdek, "*butterflies in my stomach*" iborasi ham endi faqat sevgi emas, balki umumiy hayajonni bildiradi.

XULOSA

Frazeologik birliklarning variantlilik va transformatsiyasi o‘smirlar nutqining ijodiy va dinamik xususiyatini ko‘rsatadi. Variantlilik leksik, grammatik va strukturaviy shakllarda namoyon bo‘lib, iboralarning ekspressivligi va nutqqa moslashuvchanligini oshiradi. Transformatsiya esa ibora modelining ongli o‘zgarishi bo‘lib, strukturaviy va semantik turlarga ajraladi. O‘zbek tilida "*ko‘ngil–yurak*", "*burun–dimog‘*" kabi almashinuvlar, ingliz tilida esa "*to lose one’s cool–to blow one’s top*" kabi variantlar uchraydi. Psixolingvistik jihatdan bu hodisa frazeologizmlarning ongda kognitiv modellar asosida saqlanishi va o‘smirlarga xos ijodiy fikrlash hamda ekspressivlik bilan bog‘liq.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – 480 b.
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 408 b.
3. Hoshimov O. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Sharq, 2017. – 352 b.
4. Tog‘ay Murod. Otamdan qolgan dalalar. – Toshkent: Sharq, 2018. – 384 b.
5. Vinogradov V.V. Osnovnye ponyatiya russkoy frazeologii kak lingvisticheskoy dissipliny. – Moskva: Nauka, 1977. – 312 s.
6. Kunin A.V. Angliyskaya frazeologiya. – Moskva: Vysshaya shkola, 1970. – 344 s.
7. Lakoff J., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
8. Zalevskaya A.A. Psixolingvisticheskie issledovaniya. – Moskva: Gnozis, 2005. – 416 s.
9. Wray A. Formulaic Language and the Lexicon. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 332 p.
10. Salinger J.D. The Catcher in the Rye. – New York: Little, Brown and Company, 1951. – 277 p.

11. Chbosky S. The Perks of Being a Wallflower. – New York: Pocket Books, 1999. – 213 p.
12. Green J. Looking for Alaska. – New York: Dutton Books, 2005. – 221 p.
13. Mamatov A. O‘zbek tili frazeologiyasi. – Toshkent: Fan, 2010. – 176 b.
14. Yo‘ldoshev B. Frazeologik birliklarning uslubiy xususiyatlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999. – 124 b.
15. Xudoyberganova D. O‘zbek tilida frazeologik transformatsiya. – Toshkent: Navro‘z, 2018. – 156 b.